

Микола Палінчак, д. політ. н.

Мирослав Лешанич

ДВНЗ Ужгородський національний університет, Україна

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Mykola Palinchak, ScD in political science

Myroslav Leshanych

Uzhhorod National University, Ukraine

MODELS OF CHURCH-STATE RELATIONS IN CONTEMPORARY POLITICAL PRACTICE

The article makes an analysis of contemporary models of relations between a state, Church and society in the countries of Central and Eastern Europe. It is noted that in historical context of political science models of church-state relations are: theocracy; caesaropapism; dominant position of Church in a state; separation of Church and a state; intermediate place between state Church and model of complete separation of Church and a state.

Attention is drawn to the fact that the definition of "own" model for each country is individual and depends on many factors, primarily on political and legal foundations accepted in society, traditions, spiritual and material state of society and so on.

The principle of separation of State and Church in the modern world was analyzed. The authors clarify the concept about impossibility of Church's interference in affairs of a state while active intervention of state institutions into affairs of Church.

It was noted that development of Europe may not occur by spreading certain national model of church-state relations to other countries, including post-communist.

Key words: a church, a state, society, church-state relations, models of church-state relations, politics, religion.

Метою даної статті є аналіз сучасних моделей державно-церковних відносин в країнах Центрально-Східної Європи.

Стан дослідження. Аналізу сучасних моделей (типових видів) державно-церковних відносин присвячено значну кількість наукових праць українських політологів, філософів, релігієзнавців, зокрема праці В. Єленського¹; Л. Коваленко², О. Кулакевич³ та ін.

У політологічній, філософській і релігієзнавчій літературі усталеною є думка про те, що в епоху Відродження із становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, насамперед вчення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не Божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватися основні типи відносин між церквою і державою, які існують і донині, ґрунтуючись на таких основних принципах:

1) віротерпимість (нетерпимість), за якої одна чи кілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

¹ Єленський, В.Є. (2000). *Restitutio in integrum: Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі.*

Людина і світ, 30-36; Єленський, В.Є. (1999). *Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі.*

Людина і світ, 7, 30-33; Єленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні.* Київ: НПУ ім. М. Драгоманова.

² Коваленко, Ю.В., Нітрагін, М.М. (1996). *Ідеальні державно-церковні відносини.* Харків: Фоліо.

³ Кулакевич, О.В. (2001). *Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України.* *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*, вип. 37, 41-44.

2) свобода віросповідань, за якої всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії та відправленні релігійного культу;

3) свобода совісті, яка, окрім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невіруючою. Нині приблизно третина держав проголосили у своїх основних законах принцип свободи совісті¹.

Ці головні типи відносин між церквою і державою вбирають у себе кілька моделей державно-церковних взаємин, які часто взаємно переплітаються: теократія, цезаропапізм, державна церква, відокремлення церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення; відокремлення церкви і держави. Розглянемо ці моделі більш докладно.

Теократія (гр. *theos* – Бог, *kratos* – влада) постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Вона передбачає ототожнення світської і духовної влад, регламентацію функціонування держави та її інституцій, усього суспільного життя панівною церквою та її органами². Прикладом теократії може бути Іудея V-I століть до н. е., де влада була зосереджена в руках жреців на чолі з іудейським першоієрархом. Інші приклади – Папська область в Італії в 756-1870 рр., а з 1929р. – держава-місто Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом, який зосереджує у своїх руках необмежену політичну і духовну владу. Теократичне правління дуже поширене в мусульманських країнах (в Ірані, Саудівській Аравії тощо), де дотримуються традицій, що сформувалися ще в Дамаському халіфаті за династій Омеядів (661-750 рр.) та Абасидів (750-1258 рр.).

Цезаропапізм (лат. *caesar* – цезар, *papa* – папа) – модель державно-церковних відносин, за якої церква та її структури повністю залежать від світської влади. Передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичним прикладом реалізації такої моделі вчені вважають Візантію, де імператори збирали церковні собори, розв'язували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, і від XVIII до початку XX століть главою російської православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним із інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство – особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

Державна церква – модель державно-церковних відносин, що забезпечує в державі привілейований стан певної конфесії. Вона передбачає пряме фінансування державою її інституцій і державний контроль за використанням коштів, делегування церковним структурам певних державних функцій (реєстрація новонароджених, смертей, шлюбів тощо). Прикладом такої моделі є сучасна Греція, де державною є православна церква, Статут якої має статус державного Закону. Церква у Греції сильніша за державу. Остання гарантує її священнослужителям зарплату і пенсії. В початкових і середніх школах здійснюється православна освіта. Близькою до грецької є і сучасна італійська модель державно-церковних відносин, де понад 90 % населення охрещені в католицьку віру. Різні форми державної церкви існують також у Великій Британії, Данії, Швеції, Ісландії та деяких інших країнах. На загал, система державної (або національної) церкви є особливістю Північної Європи. Винятковий статус певної церкви зафіксовано в конституціях понад 40 держав світу. До речі, у 22 із них главою держави може бути лише особа, яка належить до офіційної церкви³.

Політична і церковна історія Європи останніх десятиліть засвідчує, що ця модель відносин між державою і церквою не має великого потенціалу для подальшого поширення. Система була відкинута Швецією, яка, у свою чергу, взяла приклад із Норвегії; її також не було прийнято жодною экс-комуністичною країною, і навіть країнами, де домінує лютеранство. Так, в Естонії, яка є єдиною країною, де лютерани становлять більшість, прийняття цієї моделі було конституційно виключене.

Модель, що ґрунтується на позиції відокремлення церкви від держави, реалізується в багатьох країнах світу – у Франції, Німеччині, Португалії та інших. Такий підхід до проблеми державно-церковних відносин частіше за все обумовлений прагненням позбавити церкву монополії у здійсненні ідеологічної та інтеграційної функцій, оскільки церква володіє могутнім потенціалом впливу на свідомість і підсвідомість людей.

¹ Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 64-65.

² Антонюк, О.В. (2005). *Основи етнополітики*: навчальний посібник. Київ: МАУП.

³ Зуєв, Н. (2008). Політичне православ'я відокремили від церкви. *Дзеркало тижня*, 1, 4.

Слід наголосити, що відокремлення церкви від держави характеризується наступними особливостями:

– держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії й не ведуть обліку громадян за цією ознакою;

– держава не втручається у внутрішню церковну діяльність (якщо при цьому не порушується чинне законодавство). Зокрема, держава не втручається у зміст віровчень, обрядів, церемоній, культу та інших форм задоволення релігійних потреб, у внутрішнє самоврядування релігійних організацій, у взаємовідносини органів релігійних організацій, їхні відношення з віруючими, а також у витрати коштів, що пов'язані з релігійними потребами;

– держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, підтримки;

– церква не виконує будь-яких державних функцій;

– церква не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих. Держава, зі свого боку, охороняє законну діяльність церкви та релігійних організацій. Таким чином, відокремлення церкви від держави означає переорієнтацію суспільного життя на світські цінності і норми.

Відокремлення церкви від держави на практиці означає неможливість втручання церкви у справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви. Проте ця теза потребує уточнень.

По-перше, слід зазначити, що існують різні форми відокремлення церкви від держави. Скажімо, в СРСР це означало державний атеїзм та гоніння на релігійні громади. У Франції відокремлення церкви від держави передбачає, перш за все, створення світської держави (так званого *l'Etat laïque* або *laïcité de l'Etat*), в якій влада практично повністю ігнорує існування релігійних громад, хоча й не веде з ними війни. Модель, що реалізована в США, як правило, зветься поміркованою. Хоча й тут держава підкреслює свій принципово світський характер, але все ж таки існує фінансова підтримка церковних шкіл, у збройних силах діє інститут капеланів, а церковні одруження мають юридичну силу. В Німеччині, незважаючи на те що церква відділена від держави, фактично існує досить широка співпраця цих двох інституцій, тому німецьку модель визначають як систему кооперації церкви та держави.

По-друге, слід пам'ятати, що у свій час навіть не в усіх соціалістичних державах Центрально-Східної Європи було здійснено відокремлення церкви від держави. Наприклад, у Конституціях соціалістичних Румунії та Чехословаччини не було пункту про відділення. Тут священнослужителі зареєстрованих конфесій отримували зарплату від держави, богословські факультети існували при державних університетах тощо. При цьому влада сповідувала державний атеїзм і досить жорстко обмежувала діяльність релігійних угруповань.

По-третє, сучасні європейські держави, які зберігають систему державної церковності (Велика Британія, Данія, Греція), значною мірою лібералізували юридичний статус релігійних угруповань, що не є державними. Тому розбіжності між моделлю державної церковності та моделлю відокремлення церкви від держави сьогодні значною мірою нівелювалися, зменшилися¹.

Важливо також те, що серед фахівців немає повної згоди з приводу питання, що саме слід розуміти під відокремленням церкви від держави. На Заході зазвичай говорять не про відокремлення церкви від держави, а про відокремлення церкви і держави². Тим самим підкреслюються рівноправність суб'єктів цих відносин і неправомірність характеризувати їх як взаємини сюзеренітету-васалітету. До того ж, правознавці майже одноставні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має з церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно-культурної ситуації не існує ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означає, що держава не ототожнює себе з жодною із релігій чи церков, не покладає на церкву здійснення державних функцій, не втручається в її внутрішні справи, і обидві інституції поважають автономію одна одної в належних їм сферах: церкви не наділяються політичною владою, а держава зберігає нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступає від імені або проти будь-якої з них³.

¹ Бурега, В. (2011). Церква та держава на постсоціалістичному просторі: у пошуках парадигми відносин. УНІАН: *Релігія в Україні*. <<http://religions.unian.net/ukr/detail/441>>.

² Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 1-44.

³ Протопопов, А.О. (сост. и коммент.) (1996). *Религия и закон. Конституционно-правовые свободы*

Держава не примушує своїх громадян діяти на користь певної церкви, не визначає її внутрішній канонічний устрій. При цьому нейтралітет держави практично завжди доброзичливий стосовно церкви. Держава не лише поціновує соціальну працю релігійних інституцій, а й виявляє велику повагу до самої релігії, яка відіграє важливу роль у духовному і моральному розвитку суспільства¹.

Модель, що ґрунтується на поєднанні моделі державної церкви та моделі повного відокремлення церкви та держави, – це модель державно-церковних відносин, яка передбачає збереження певних видів державної підтримки та привілеїв окремих церков. Прикладом може слугувати сучасна Німеччина, де хоча і проголошено нейтральність і толерантність держави до різних конфесій, усе ж зберігаються певні відмінності у ставленні до релігійних організацій – залежно від кількості їхніх прихильників. Якщо прибічників певної конфесії більше одного відсотка від загальної кількості населення певної землі Німеччини, то вони отримують спеціальний статус, який дає їм змогу, наприклад, отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. Нині в країні нараховується 15 конфесій зі спеціальним статусом. Подібні церковно-державні відносини склалися в Японії, Австрії, Перу та інших країнах світу.

Відокремлення церкви і держави означає стан взаємного невтручання, наскільки це можливо, церкви у справи держави і держави у справи церкви, гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії наданий широкий захист, і лише невідпорні державні інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти виправданню посягань на релігійну свободу. Навіть найменша релігійна громада в США має такі ж права, як і великі конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій, – всі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, щоб з'ясувати, чи не переслідує дана організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу вірувати чи не вірувати мають також громадяни Франції, Туреччини, України та інших країн².

У світських державах, що опираються на принцип відокремлення держави і церкви, сформулювалися дві моделі: сепараційна та коопераційна³.

При сепараційному типі відносин не створюється спеціального законодавства, що регулює ці відносини. Між державою та релігійними об'єднаннями споруджується «мур», релігія витісняється з усіх сфер діяльності держави. Тут спрацьовує така ідея «відділення», за якої держава не має справи до церкви, а церква – до держави; вони функціонують у двох відособлених сферах. І хоча подібна практика забезпечує рівність релігій перед законом, все ж вона дає державі повне право обмеження всіх конфесій, забезпечує секуляризм у різних сферах державного та громадського життя. Сепараційна модель ефективно функціонує в США, Франції та ряді інших країн.

При коопераційній моделі реалізується інша ідея відділення, коли церковне і світське розділені, але водночас взаємодіють і співпрацюють. За такого типу відносин держава приймає на себе захист провідних, традиційних конфесій, співпрацює з ними в багатьох сферах громадського життя й забезпечує малочисельним релігійним громадам лише основні громадянські права. Ці взаємини регулюються конституційними нормами, а також угодами й домовленостями із церквами та релігійними об'єднаннями.

Коопераційна модель державно-церковних відносин діє в більшості країн Західної Європи. Забезпечуючи свободу віросповідання для всіх релігій, держава підтримує найбільш авторитетні церкви: англіканську – у Великій Британії, католицьку – в Італії та Іспанії, православну – у Греції, лютеранську – у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Досвід цих країн засвідчує, що надання привілеїв і підтримка державою однієї або декількох конфесій не спричиняють обмеження прав інших релігій. Коопераційна модель державно-церковних відносин передбачає підтримку державою

совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций: сборник правовых актов с комментариями. Москва: Паллада, 103-110.

¹ Сленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 170.

² Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 68.

³ Коваль, І.В. (2007). *Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз*: автореф. ... канд. політ. наук. Львів: Національний університет імені Івана Франка.

однієї або декількох домінуючих релігійних організацій при забороні дискримінації громадян, залежно від їхнього ставлення до релігії і дотримання прав людини.

Коопераційна модель державно-церковних відносин, – як стверджує І. Коваль, – життєздатна тільки в тому випадку, якщо провідна конфесія робить однозначний вибір на користь свободи віросповідання, не прагне використати свій вплив на державу й на населення для обмеження прав релігійних меншостей. Більш складно й суперечливо перехід до коопераційної моделі державно-церковних відносин відбувається в тих країнах, де робляться спроби зміцнити державність, зробивши опору на одну релігійну організацію та обмеживши права інших конфесій і релігій. Цей шлях не обіцяє просування до демократії, гальмує розвиток повноцінного співробітництва держави із широким спектром релігійних організацій у сфері добродійництва та духовної освіти¹.

Є вагомими підстави виокремити узагальнену ліберальну «західну модель» релігійної свободи і державно-церковних відносин, яку в цілому після падіння Берлінського Муру перейняли більшість країн Центрально-Східної Європи. На переконання професора Міланського університету С. Феррарі, з яким важко не погодитися, для державно-церковних взаємин у Західній Європі властивими є риси, які дають змогу стверджувати існування спільної моделі у країнах Західної Європи та США. По-перше, це нейтральне ставлення держави до різних релігійних суб'єктів. По-друге, виокремлення в межах «суспільного» сектора так званого «ігрового поля», де церковно-релігійні суб'єкти користуються деякими привілеями в порівнянні з нерелігійними. По-третє, обмеження державного втручання у справи релігійних суб'єктів діями щодо встановлення основних правил і контролем за тим, щоб «ігрове поле» було рівним і кордони його поважалися².

Що стосується країн Вишеградської четвірки, зауважимо, що після повалення комунізму в них склалася система державно-церковних відносин, яку умовно можна визначити як центральноєвропейську. Система взаємин між державою і церквою в регіоні, на думку деяких дослідників, є досить близькою до італійської або іспанської³. У цих країнах діють спеціальні угоди з Ватиканом (Словаччина, Польща, Угорщина), що надає католицькій церкві певні привілеї порівняно з іншими церквами та релігійними спільнотами. В деяких існує перелік «визнаних» релігій (Чехія, Словаччина, Угорщина). Окремі з цих країн послідовно відкидають принцип відокремлення церкви від держави і фінансують визнані церкви (Словаччина) [Див. : 15]⁴. Водночас саме у країнах цього типу найбільш послідовно вирішується проблема реституції церковного майна, причому відшкодування релігійним інституціям моральної та матеріальної шкоди здійснюється планомірно і легітимно.

Вітчизняні й зарубіжні релігієзнавці виділяють декілька моделей державно-церковних відносин, що мали місце впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі: 1) києворуська модель («симфонія» між державою та церквою, державне сприйняття поширення християнства, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити церкву від візантійської залежності; 2) козацько-могилянська модель (співпраця військового керівництва Січі з православною церквою, її військовий захист і матеріальна підтримка, прагнення держави звільнити церкву від Московського патріарха; 3) модель часів державного будівництва в 1917-1919 рр. (постійне втручання комуністичної влади в церковні справи, прагнення знищити церкву як інституцію і релігію в цілому); 4) радянська модель (законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті)⁵.

¹ Коваль, І.В. (2007). *Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз*: автореф. ... канд. політ. наук. Львів: Національний університет імені Івана Франка, 10-11.

² *Моделі церковно-державних відносин країн Західної Європи та США*: Сборник наукових трудов (1996). Київ, 113.

³ Сленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова.

⁴ Сленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 95.

⁵ Климов, О. (2002). Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми*: науковий щорічник. Київ: НПУ, 13; Трофимчук, Н.А. (общ. ред.) (1998). *Мировой опыт государственно-церковных отношений*: учебное пособие. Москва: Изд-во РАГС, 42-43.

Як зауважує В. Климов, у період незалежності в українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка гарантує широку свободу буття релігії. Характерними ознаками цієї демократичної моделі є, на його думку, конституційне закріплення відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що формує світський характер їхньої діяльності; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність релігійних організацій; захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств¹.

Отже, у світі протягом століть склалися кілька моделей державно-церковних відносин, які не прив'язані, однак, до певних часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної церкви й т. п.). Визначення «своїх» моделей для кожної країни індивідуальне й залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих у суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, традицій, духовного і морального стану суспільства тощо.

References

1. Antonjuk, O. V. (2005). *Osnovi etnopolitiki: navchal'nij posibnik*. Kiiv: MAUP.
2. Burega, V. (2011). *Cerkva ta derzhava na postsocialistichnomu prostori: u poshukakh paradigmi vidnosin. UNIAN: Religija v Ukraini*. <<http://religions.unian.net/ukr/detail/441>>.
3. Yelens'kij, V. Ye. (2000). *Restutio in integrum: Religijno-suspil'ni zmini v postkomunistichnij Yevropi. Ljudina i svit*, 30-36.
4. Yelens'kij, V. Ye. (1999). *Religijno-suspil'ni zmini v postkomunistichnij Yevropi. Ljudina i svit*, 7, 30-33.
5. Yelens'kij, V. Ye. (2002). *Religija pislja komunizmu. Religijno-social'ni zmini v procesi transformacii central'no-i skhidnoevropejs'kikh suspil'stv: fokus na Ukraini*. Kiiv: NPU im. M. Dragomanova.
6. Zuiev, N. (2008). *Politichne pravoslav'ja vidokremili vid cerkvi. Dzerkalo tizhnja*, 1, 4.
7. Klimov, O. (2002). *Osnovni tendencii suchasnoi transformacii pravovikh zasad vitchiznjanogo zakonodavstva stosovno svobodi sovisti ta religijnikh organizacij jak vidobrazhennja novogo misca religii ta cerkvi v ukrains'komu sociumi. Religijna svoboda: Svoboda religii i nacional'na identichnist'; svitovij dosvid ta ukrains'ki problemi: naukovij shchorichnik*. Kiiv: NPU, 15-22.
8. Kovalenko, L. (2002). *Zasadi derzhavno-cerkovnikh stosunkiv v konteksti stanovlennja virospovidnogo zakonodavstva. Religijna svoboda: Svoboda religii i nacional'na identichnist'; svitovij dosvid ta ukrains'ki problemi: naukovij shchorichnik*. Kiiv: NPU, 78-91.
9. Kovalenko, JU. V., Nitragin, M. M. (1996). *Ideal'ni derzhavno-cerkovni vidnosini*. Kharkiv: Folio.
10. Koval', I. V. (2007). *Vzaiemodija cerkvi ta institutiv gromadjans'kogo suspil'stva: politologichnij analiz: avtoref. ... kand. polit. nauk. L'viv: Nacional'nij universitet imeni Ivana Franka*.
11. Kulakevich, O. V. (2001). *Istoriko-pravovij aspekt khristijans'koi cerkvi ta derzhavi i jogo znachennja dlja Ukraini. Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu im. T. Shevchenka. Serija: Filosofija. Politologija, vip. 37*, 41-44.
12. Trofimchuk, N. A. (obshch. red.) (1998). *Mirovoj opyt gosudarstvenno-cerkovnykh otnoshenij: uchebnoe posobie*. Moskva: Izd-vo RAGS.
13. *Modeli cerkovno-gosudarstvennykh otnoshenij stran Zapadnoj Evropy i SSHA: Sbornik nauchnykh trudov* (1996). Kiev.
14. Protopopov, A. O. (sost. i komment.) (1996). *Religija i zakon. Konstitucionno-pravovye svobody sovesti, veroispovedanija i dejatel'nosti religioznykh organizacij: sbornik pravovykh aktov s kommentarijami*. Moskva: Pallada.
15. Sagan, O. N. (2001). *Modeli derzhavno-cerkovnikh vzaiemin u svitovij istorichnij perspektivi. Aktual'ni problemi derzhavno-cerkovnikh vidnosin v Ukraini: naukovij zbirnik*. Kiiv: VIP, 63-69.
16. Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 1-44.

¹ Климов, О. (2002). Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми: науковий щорічник*. Київ: НПУ, 15-22.